

УДК 343.8(477)

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОДИН ІЗ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

Краснокутський О.В., здобувач
кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини щодо кримінально-виконавчих правовідносин, а також можливості використання практики цього Суду в діяльності з виконання кримінальних покарань і забезпеченні прав засуджених осіб.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, практика суду, забезпечення прав засуджених, використання практики суду, механізм забезпечення прав засуджених.*

Статья посвящена рассмотрению вопроса юрисдикции Европейского суда по правам человека относительно уголовно-исполнительных правоотношений, а также возможности использования практики этого Суда в деятельности по исполнению уголовных наказаний и обеспечению прав осужденных.

Ключевые слова: *Европейский суд по правам человека, практика суда, обеспечение прав осужденных, использование практики суда, механизм обеспечения прав осужденных.*

Krasnokutsky O.V. PRACTICE TO THE VICTORY COURT OF THE RIGHTS OF THE PEOPLE, YAK ONE OF THE MECHANISM OF THE RIGHTS OF THE RIGHTS OF SANCTIONS

The article is devoted to consideration of the issue of the jurisdiction of the European Court of Human Rights regarding criminal-legal relations, as well as the possibilities of using the practice of this court in the execution of criminal penalties and the rights of convicted persons.

Key words: *European Court of Human Rights, court practice, enforcement of rights convicted, use of court practice, mechanism for ensuring the rights of convicts.*

Постановка проблеми. Практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд, Європейський суд, ЄСПЛ), безсумнівно, є одним із основних і потужних механізмів забезпечення прав засуджених. Юрисдикція Суду, як це зазначено в ст. 32 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, поширюється на всі питання тлумачення й застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд. Отже, ЄСПЛ – це орган, основним завданням якого є захист прав людини, в тому числі й засудженого. Постанови Європейського суду (Judgments) – це остаточні рішення по суті справи, результатом яких можуть бути визнання порушення Конвенції з боку держави-учасниці цієї Конвенції. Постанови Суду є обов'язковими до виконання та нерідко змушують держави-учасниці вносити зміни до законодавства, змінювати управлінську, адміністративну й судову практику.

Що стосується України, то в нашій державі ще у 2006 році прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України. Фактично законодавець формулює основні напрями впливу практики Європейського суду на правову систему України загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняні науковці неодноразово звертали-ся до питання про можливість використання практики Суду в національній правозастосовній практиці. Серед таких дослідників можна виділити Ю.Г. Барабаш, С.В. Клименко, Н.М. Раданович, Т.М. Слінько, Т.І. Фулей. Але всі вказані вчені зверталися переважно до виборчих правовідносин або до з'ясування компетенції Суду.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення питання про використання практики Суду в кримінально-виконавчих правовідносинах і забезпечення прав засуджених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинне законодавство України в кількох нормативних актах містить пряму вимогу щодо застосування міжнародних стандартів і практики Європейського суду. Можна стверджувати, що ми маємо справу з нормативними і практичними спробами використання міжнародних механізмів забезпечення прав людини й, зокрема, засудженого на національному рівні у вітчизняній правозастосовній діяльності. Законодавець у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закликає суди застосовувати під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Тобто рішення Суду пропонується розглядати не як результат розгляду конкретної індивідуально визначеної справи, а як норми-регулятори відповідних правовідносин, які мають універсальний характер і можуть породжувати нові правовідносини. Стаття 19 цього ж Закону визначає порядок застосування Конвенції й рішень Суду у сфері законодавства й в адміністративній практиці, що є дуже прогресивним. Ідеться

про те, що орган представництва здійснює юридичну експертизу всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції, за результатами чого готує спеціальний висновок. Нездійснення такої перевірки або наявність висновку про невідповідність підзаконного акта вимогам Конвенції є підставою для відмови в державній реєстрації відповідного підзаконного акта. У зв'язку з перевіркою чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду орган представництва має можливість подати до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо внесення змін до чинних законів і підзаконних актів з метою приведення їх у відповідність до вимог Конвенції та відповідної практики Суду.

На жаль, використання практики Європейського суду поки що не набуло такого широко розповсюдження. Про це свідчать аналізи застосування практики Європейського суду та дотримання судовими інстанціями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які здійснюються судами вищих інстанцій. Наприклад, з інформації, наданої судами Миколаївської області, вбачається, що у 2013 році в 10 судах області під час постановлення 38 рішень мало місце посилення на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і застосування практики ЄСПЛ (більше, ніж у 2012 році), а саме: в Баштанському (2 рішення), Березанському (2 рішення), Березнегуватському (1 рішення), Вознесенському (10 рішень), Кривоозерському (3 рішення), Ленінському (1 рішення), Очаківському (2 рішення), Первомайському (4 рішення), Центральному (1 рішення), Южноукраїнському (12 рішень) районних судах Миколаївської області. Наприкінці аналізу сформульовано висновок, у якому встановлено, що під час розгляду кримінальних справ, проваджень і матеріалів судами Миколаївської області протягом 2013 року практика Європейського суду застосовувалася частіше, ніж у 2012 році [2]. Якщо протягом року лише в 38 рішеннях було використано посилення на практику Європейського суду з прав людини, то це може свідчити про незначне використання цих рішень як джерела права. До того ж частина із цих рішень була скасована вищими інстанціями.

В аналізі практики застосування загальними місцевими судами Запорізької області під час здійснення судочинства в кримінальних справах рішень Європейського суду та дотримання судами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2013 рік наведені дані, згідно з якими у 2013 році з 28 судів Запорізької області лише судді 7 судів у рішеннях посилалися на рішення Європейського суду. Згідно зі статистичними даними Апеляційного суду Запорізької області, у 2013 році в 15 рішеннях апеляційного суду міститься посилення на рішення ЄСПЛ. З наданих місцевими судами Запорізької області даних убачається, що у 2013 році з 28 судів Запорізької області судді 11 судів у рішеннях застосовували практику Європейського суду та посилалися на нор-

ми Конвенції [3]. Ситуація більш краща, ніж у Миколаївській області, але все таки далека від ідеальної.

Аналогічно й експертиза нормативних актів щодо їх відповідності Конвенції з захисту прав людини і основоположних свобод також не набула поширення та широкого впровадження в національну практику. Сьогодні існує нормативно-правовий акт – Наказ Міністерства юстиції України «Про здійснення експертизи проектів законів та проектів актів Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, щодо відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини» від 20.08.2008 № 1219/7. Цей акт має суто технічний характер і передбачає, що експертиза нормативно-правових актів щодо відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поширюється на всі нормативно-правові акти, що підлягають державній реєстрації [4]. Але, як зазначає в релізі Начальник експертно-методичного відділу Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Ірена Коваль, складною є ситуація з проектами законів і постанов Кабінету Міністрів України, які проходять юридичну експертизу в Міністерстві юстиції, оскільки висновок щодо невідповідності проекту акта положенням Конвенції не завжди враховується головним розробником і, на жаль, його неврахування не створює правових наслідків для розробника. До того ж проведення експертизи на відповідність Конвенції та практики Європейського суду може вважатись виконанням Україною своїх зобов'язань перед громадянами України і світовою спільнотою [5].

Наведені положення законодавства дають змогу констатувати, що національний законодавець орієнтує правозастосовувачів на використання рішень ЄСПЛ у діяльності. Уважаємо важливим з'ясування питання: яким чином можна використовувати такий міжнародний механізм, як рішення ЄСПЛ, у діяльності з виконання кримінальних покарань? Частина 5 ст. 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлює, що міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Суду. На жаль, законодавство не містить ані роз'яснень, ані порядку реалізації цієї вимоги. Тому незрозумілим залишається те, в чому полягає систематичний контроль, яким змістом необхідно наповнювати таку діяльність? Не додає ясності й указівка на те, що використовувати практику Суду необхідно саме як джерело права. У монографії, присвяченій вивченню феномена джерел права, Н.М. Пархоменко указує, що, визначаючи поняття «джерело права», дослідники ґрунтуються на одній або декількох його ознаках. Зокрема, під джерелом права розуміють утілений у певній зовнішній формі й наділений юридичною силою

державно-владний припис, за допомогою якого регулюються та охороняються суспільні відносини. О.А. Лук'янова розуміє під джерелами права нормативно-правові акти органів держави, а також недержавних організацій, що наділені правотворчими функціями, які є формою вираження волі всього народу, виступають єдиними носіями правових норм і надають їм загальнообов'язкового значення. С.В. Бошно розглядає форму права як оболонку, в якій існує право, яка є способом об'єктивації й дає змогу виокремлювати джерела права як першопричини від власне права. Виділяються істотні ознаки форми права, що сприяє з'ясуванню сутності права, а саме: обов'язковість, нормативність, визначеність, стабільність, загальновідомість, державна підтримка, легальність [6, с. 78]. Якщо виходити з перелічених ознак, то рішення ЄСПЛ навряд чи можна повною мірою зарахувати до джерел права, оскільки вони не наділені ознаками нормативності, стабільності, загальновідомості й легальності. Н.М. Раданович узагальнив «імплементаційні напрями» впливу рішень Європейського суду на національну правозастосовну практику та виділив такі напрями: обов'язкове виконання рішень Суду державою, щодо якої це рішення було ухвалено; можливість повторного розгляду (перегляду) справи за умов неналежного реагування на рішення; приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції; застосування норм Конвенції національними правозастосувальними органами, зокрема судами; тлумачення Конвенції національними суб'єктами права; діяльність органу конституційної юрисдикції, зокрема Конституційного Суду України; вплив рішень Суду на правосвідомість представників органів держави, окремих громадян [7, с. 14–15]. Ми бачимо, що науковець не розглядає рішення ЄСПЛ як безпосереднє джерело права. Окремі автори, вивчаючи питання про можливість використання рішень ЄСПЛ у правозастосовній практиці, вказують, що якщо розуміти прецедент у широкому розумінні як певний орієнтир для судової практики, то точка зору про те, що рішення ЄСПЛ є джерелами права, має право на існування. Якщо ж прецедентом уважати судові рішення або його частину, «котра виділяється шляхом логічного аналізу, використовується для врегулювання інших конкретних аналогічних життєвих ситуацій, то, очевидно, погляд на рішення Європейського суду прецедентного характеру як на джерело права не відповідає сучасному стану речей». І далі автор обґрунтовує, по-перше, із цього приводу відсутні конкретні вказівки в нормативних актах Ради Європи, зокрема в розділі II Конвенції. По-друге, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, частиною національного законодавства можуть бути лише такі джерела міжнародного права України, як міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Нарешті, по-третє, судячи з характеру рішень Суду, сама «Конвенція надає державам доволі широкі межі розсуду щодо методів – практичних засобів та законодавчого забезпечення, які використовуються держа-

вами при створенні своїх правових систем». Якщо ж до цього додати дещо незвичний для нашої правової традиції спосіб викладу й аргументації рішень Суду, що створює додаткові труднощі для з'ясування їх дійсного смислу, то, очевидно, вважати їх прецедентами як джерелами права України поки що немає підстав [8, с. 85]. Схожу точку зору підтримує Т.М. Слінько, зараховуючи практику ЄСПЛ до джерел інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України [9]. Не вдаючись до широкої дискусії, хочемо відзначити, що судочинство та адміністративна практика дійсно йдуть шляхом того, що рішення ЄСПЛ розглядаються й використовуються як певний доктринальний взірць, який допомагає з визначенням принципів положень, прийнятих міжнародною спільнотою як загальнолюдські цінності, на яких можна ґрунтувати відповідні рішення та дії.

Крім цього, відповідно до ст. 2 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, кримінально-виконавче законодавство України складається із цього Кодексу, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Визначаючи джерела кримінально-виконавчого права, законодавець не згадує про Конвенцію і практику ЄСПЛ. Зважаючи на те, що для органів та установ виконання покарань основним і пріоритетним нормативним актом у сфері виконання кримінальних покарань, є саме КВК України, можна впевнено стверджувати, що саме його положеннями вони й будуть керуватися. Така однасторонність у питанні визнання неможливості безпосереднього використання рішень ЄСПЛ як джерела права дає підстави дійти висновку, що фактично сьогодні в діяльності пенітенціарної служби України Конвенція та рішення ЄСПЛ можуть використовуватися лише довідково і як певний взірць діяльності й належного поведіння, а також як межі, за якими може навчати для суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин відповідальність за порушення норм Конвенції.

Якщо підсумувати, можемо констатувати, що як міжнародні нормативно-правові акти, так і рішення ЄСПЛ сьогодні не можуть бути безпосередньо використані суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин як джерело права, тобто як норматив, що регулює, породжує, змінює або припиняє існування кримінально-виконавчих правовідносин.

Але норми Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» не передбачають якихось винятків і тим самим фактично вимагають їх використання.

Вимушені визнати, що національна правозастосовна модель припускає використання міжнародних актів і рішень ЄСПЛ за таких умов лише у формі законодавчих ініціатив щодо змін чинного законодавства та подання проєктів нових нормативних актів. Тобто за умови надання міжнародним механізмам формально-правового вигляду і приведення їх у форму національних нормативних актів усі складнощі застосування усуваються. І це зрозуміло,

оскільки якими б прогресивними не були рішення ЄСПЛ, яким би належним не було поведіння із засудженим, ніхто не візьме на себе сміливість упровадити їх у повсякденну практику без повної узгодженості й «санкціонованості» з боку органів законодавчої влади та центральних органів виконавчої влади, які реалізують політику у сфері виконання кримінальних покарань. І саме таким шляхом сьогодні відбувається процес реформування пенітенціарної системи України.

На нашу думку, найбільш яскравим прикладом такого реформування є Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 08.04.2014 № 1186-VII. Як зазначено в пояснювальній записці до цього нормативного акта в той час, коли він був ще проектом, рішення Європейського суду, а також численні скарги засуджених осіб указують на неналежний рівень забезпечення державою умов відбування покарання такими особами, зокрема щодо невиправданого обмеження прав і свобод засуджених до покарання у вигляді арешту, обмеження волі, а також щодо забезпечення права засуджених на належну медичну та правову допомогу. Напевно, неможливо визначити, яке саме рішення ЄСПЛ стало безпосередньою причиною прийняття вказаного вище Закону. Ціла низка рішень набрали статус остаточних на час прийняття Закону, багат з них стосувалися засуджених та осіб, узятих під варту. Серед основних можна назвати рішення, які стосувалися порушення ст. 3 Конвенції – абсолютної заборони катувань. Рішення за предметом розгляду поділені на окремі групи: неналежне поведінням з боку представників держави та відсутність ефективного розслідування: Алексахін проти України (10.09.2013); Білий проти України (18.07.2013); Бочаров проти України (08.08.2013); Василь Іващенко проти України (05.04.2013); Каверзін проти України (26.03.2013); Ковальчук проти України (05.04.2013); Нечипорук і Іонкало проти України (21.07.2011) тощо; рішення щодо неналежних умов тримання під вартою, які були визнані нелюдськими й такими, що мають ознаки катування: Беляєв та Дігтяр проти України (26.03.2013); Знайкін проти України (18.07.2013); Іглін проти України (12.09.2012); Іззетов проти України (05.04.2013); Коваль проти України (21.08.2012); Коктиш проти України (05.04.2013); Кучерук проти України (21.08.2012); незабезпечення своєчасної та належної медичної допомоги: Каверзін проти України (26.03.2013); Коваль проти України (21.08.2012); Кучерук проти України (21.08.2012); Ошурко проти України (21.08.2012); Похлебін проти України (19.12.2012); Тодоров проти України (29.01.2013). У всіх без винятку рішеннях Суд констатував порушення ст. 3 Конвенції й відзначав, що ця стаття є втіленням основних цінностей демократичних суспільств, які входять до складу Ради Європи, і вважається одним із найважливіших основоположних положень Конвенції, відступ від якого не дозволяється [10].

Накопичення такої кількості рішень проти України, в яких установлено порушення ст. 3 Конвенції й обґрунтування яких містило багатопосилань на міжнародні стандарти поведіння із засудженими, доповіді Комітету проти катувань Ради Європи, доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також активність громадських правозахисних організацій у сукупності призвели до створення критичної маси, яка зробила прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» природною та очікуваною справою. Цей нормативний акт увібрав у себе основні позитивні моменти, до яких практичні працівники виявилися готовими. Зрозуміло, що акт не був ідеальним й навколо нього точилися дискусії, але на той час прийняття такого Закону було значним кроком у правовому регулюванні порядку та умов виконання кримінальних покарань.

Основними положеннями його були такі: розширений перелік прав засуджених і більш ретельно сформульовані вимоги щодо права засуджених на інформацію, на гуманне ставлення до них і на повагу їхньої людської гідності. Були закріплені гарантійні норми, які забезпечують ефективність користування правом на подання заяв, скарг і пропозицій, уведені норми, які дають змогу засудженому вільно обирати лікаря і проходити лікування за власний кошт, у тому числі в закладах, які не зараховані до відання пенітенціарної системи України. Гарантовано можливість оформлювати та отримувати пенсію під час відбування покарання. Закріплені, хоча і не зовсім вдало, гарантії права засудженого на працю та її охорону. Важливим моментом виявилось закріплення права засудженого на правову допомогу. Закон викладає у новій редакції ст. 24 Кодексу, яка встановлює порядок відвідування установ виконання покарань. Редакція цієї статті набула дуже прогресивного вигляду й надала можливість візитерам до установ фіксувати, а також припиняти порушення прав засуджених. Установлені положення, які усунули правообмеження, властиві покаранню у вигляді арешту, які фактично робили цей вид покарання більш суворим, ніж позбавлення волі. Закон увів норми, які дозволили деяким категоріям засуджених користуватися засобами мобільного зв'язку та глобальною мережею Інтернет. Чітко й послідовно закріплені вимоги щодо відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їхнього місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засуджених.

Як видно, йдеться про найбільш ключові права та можливості засудженого, які мають значний вплив на його правовий статус і спрямовані на його забезпечення. Перераховані положення спрямовані на впровадження таких міжнародних стандартів поведіння із засудженими, як їх повна поінформованість про порядок і процес відбування покарання, як матеріально-побутові умови відбування

покарання, як медичне забезпечення засуджених, беззаперечно право на правову допомогу, умови роздільного тримання засуджених і можливості застосування до них фізичної сили, спеціальних засобів і зброї. Ще одним важливим положенням є нова редакція ч. ч. 3 і 5 ст. 116 Кодексу, які встановлюють, що примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі та за висновками комісії лікарів не має психічного захворювання й усвідомлює наслідки своїх дій, забороняється. Порядок примусового годування не повинен порушувати стандарти, визначені практикою Європейського суду. Власне кажучи, тут ми бачимо першу згадку про ЄСПЛ на рівні кримінально-виконавчого закону й посилання на обов'язкове користування практикою цього органу. Тому можемо впевнено стверджувати, що саме практика Суду надала остаточний поштовх для прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» і стала взірцем стандартів для виконання кримінальних покарань органами й установами виконання покарань. І хоча зрозуміло, що це положення не містить механізму використання таких стандартів і не є бездоганним із погляду юридичної техніки, оскільки рішення Суду, за великим рахунком, не містять безпосередньо стандартів, а скоріше демонструють їх практичне застосування і зміст, все ж таки поява посилання на практику Суду в кримінально-виконавчому законодавстві (саме на рівні закону) є, безумовно, позитивним моментом, який відкриває шлях до проникнення в національне законодавство міжнародних механізмів забезпечення прав засуджених.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, вважаємо за необхідне підкреслити, що, на нашу думку, сучасний стан національного, в тому числі кримінально-виконавчого, законодавства дає змогу використовувати Конвенцію та рішення й практику Європейського суду в діяльності з виконання кримінальних покарань лише шляхом посту-

пової зміни основних доктринальних положень і внесення змін у чинне законодавство та прийняття нових нормативно-правових актів, які відповідають змісту й духу Конвенції та практики Суду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Значення для судів України рішень Європейського Суду з прав людини за результатами розгляду виборчих спорів. Судова апеляція. 2009. № 2(15). С. 82–89.
2. Аналіз застосування практики Європейського суду з прав людини та дотримання судовими інстанціями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://mka.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/konvencia_krim.
3. Аналіз практики застосування загальними місцевими судами Запорізької області при здійсненні судочинства у кримінальних справах рішень Європейського суду з прав людини та дотримання судами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2013 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/an_Dad.doc.
4. Про здійснення експертизи проектів законів та проектів актів Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, щодо відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини: Наказ Міністерства юстиції України від 20.08.2008 № 1219/7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1219323-08>.
5. Коваль І. Експертиза нормативно-правових актів та їх проектів на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11524.
6. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво: Юридична думка», 2008. 336 с.
7. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Конвенції про захист прав і основних свобод людини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2000. 19 с.
8. Значення для судів України рішень Європейського Суду з прав людини за результатами розгляду виборчих спорів. Судова апеляція. 2009. № 2(15). С. 82–89.
9. Слінько Т.М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного суду України. Форум права. 2013. № 3. С. 596–601.
10. Справа Нечипорук і Йонкало проти України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_683.